

Martyna Popławska
Uniwersytet Warszawski

Czy osobno też może być dobrze? Przegląd badań dotyczących opieki naprzemiennnej

Abstrakt

Opieka naprzemienna jako jedno z rozwiązań stosowanych po rozwodzie rodziców jest szeroko komentowana i badana przez różnych specjalistów. Od kilku dekad trwają dyskusje, czy to dobre rozwiązanie dla dzieci. Badacze biorą pod uwagę, że mieszkają one *de facto* w dwóch domach, co może być dla nich niekomfortowe i narażać je na reperkusje wynikające z konfliktu między rodzicami. Zauważalna jest jednak zmiana akcentów w dyskusji na ten temat. Naukowcy zadają sobie pytanie, czy narażanie dzieci na konflikt oraz pewien dyskomfort wynikający ze zmiany miejsca nie jest mniej istotny, a ważna staje się przede wszystkim relacja dziecka z obojgiem rodziców. Cel artykułu stanowi przybliżenie zagadnienia pieczy naprzemiennnej w kontekście owej dyskusji. Opierając się na badaniach i analizach różnych naukowców, można wyciągnąć wnioski, że w sytuacji kontrolowanego konfliktu między rodzicami opieka naprzemienna stanowi dobre rozwiązanie dla dzieci. Pozwala na kontakt zarówno z matką, jak i z ojcem, a obojgu rodzicom zapewnia aktywny udział w wychowaniu dzieci.

Słowa kluczowe

badania naukowe; dobro dziecka; konflikt okołorozwodowy; opieka nad dzieckiem; opieka naprzemienna

Can separate be good too? A review of research on shared parenting

Abstract

Joint physical custody, as one of the solutions used after the divorce of parents, has been widely commented on and studied by various specialists. It has been debated for several decades now whether it is a good solution for children. Researchers consider the fact that children live *de facto* in two homes, which may be uncomfortable for them and expose them to repercussions resulting from the conflict between parents. However, there is a noticeable change of emphasis in the discussion on this topic. Researchers are now asking whether child's exposure to conflict and some discomfort resulting from the change of placement is less important than the child's relationship with both parents. The aim of this article is to introduce the issue of joint physical custody in the said context. Based on the research and analyses conducted by various researchers, it can be concluded that in situations of controlled conflict between parents, shared parenting is a good solution for children. It allows contact with both mother and father and ensures that both parents are actively involved in the upbringing of their children.

Keywords

research, child custody: alternate custody; per-divorce conflict; shared parenting, joint physical custody

Wprowadzenie

Rozwody są coraz częstszym zjawiskiem (Eurostat, 2021), zatem współcześnie toczonych jest wiele dyskusji na temat najlepszej opcji dla dzieci, które są zwykle w najtrudniejszej sytuacji, kiedy rodzice decydują się na rozstanie. Przyjęte rozwiązania mogą być różne, tak naprawdę wszystko zależy od decyzji ojca i matki oraz ich relacji. Niestety często zdarza się, że konflikt pomiędzy nimi jest tak silny, że przyćmiewa potrzeby dzieci. Rodzice w ferworze walki o swoje racje zapominają, że ich decyzje mają bezpośredni wpływ choćby na to, jak dziecko będzie postrzegało ich oboje w tym procesie. To ważne tym bardziej, że zaangażowanie obojga rodziców w wychowanie i opiekę jest korzystne dla jego rozwoju (Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, 2021).

Najczęstszą praktyką podziału opieki nad dziećmi jest przydzielenie władzy rodzicielskiej obojgu rodzicom z miejscem stałego pobytu dziecka przy matce (Bjarnason, Arnarsson, 2011). Ojciec natomiast ma wyznaczony czas spotkań z dziećmi, zazwyczaj w weekendy i/lub kilka godzin w dni powszednie. Oprócz tego obliuguje się go do płacenia alimentów. Taki sposób przyznawania opieki nad dziećmi jest dość stały, ale coraz częściej poddawany krytyce. Przede wszystkim faworyzuje się kontakt dziecka z matką, uważany za ten ważniejszy. Poza tym, w myśl dość stereotypowego podziału ról społecznych, to kobieta zajmuje się dziećmi, a mężczyzna łoży na ich utrzymanie – po rozwodzie przyjmuje to formę wypłacanych alimentów (Kelly, 2007). Wiele jednak się zmienia w tradycyjnym postrzeganiu ról matki i ojca.

Można zauważyć, że w ostatnich dekadach wspomniane role społeczne ewoluują. Matki starają się godzić pracę zawodową z obowiązkami rodzinnymi, a ojcowie są coraz bardziej zaangażowani w życie rodzinne (Cosson, Graham, 2014). Stąd też wspomniane wyżej rozwiązanie nie satysfakcjonuje obydwu stron po rozstaniu. Kobiety potrzebują wsparcia mężczyzn w opiece i wychowaniu dziecka, aby móc wykonywać obowiązki związane z pracą. Mężczyźni nie chcą być „weekendowymi tatusiami”, chcą się angażować w wychowanie dzieci. Warto pamiętać także, w tej trudnej sytuacji, o potrzebach dzieci, które powinny mieć jak najlepsze relacje i jak najczęstszy kontakt z obojgiem rodziców. Rozwiązaniem uwzględniającym zmiany we współczesnym modelu rodziny oraz potrzeby rodziców i dzieci po rozwodzie może być opieka naprzemienna.

Opieka naprzemienna

Wspólna piecza nad dzieckiem po rozwodzie nie musi być jednoznaczna ze wspólnym sprawowaniem opieki. Sądy coraz częściej powierzają prawną opiekę nad dzieckiem obojgu rodzicom. Oznacza to, że pomimo rozwodu i matka, i ojciec decydują o wszystkich

kwestiach dotyczących potomków – wyborze szkoły, sprawach medycznych, wychowaniu religijnym itp. (Kelly, 2007). Natomiast opieka naprzemienna (ang. *joint physical custody* lub *shared parenting*) uwzględnia potrzebę spędzania porównywalnego czasu z każdym z rodziców. Dlatego też w opiece naprzemiennnej dziecko ma *de facto* dwa domy i mieszka na przemian u obojga rodziców. Są różne warianty tego rozwiązania – dziecko mieszka jeden tydzień u mamy, kolejny u taty bądź zmiana następuje co miesiąc. Czasem rodzice decydują się na rozstrzygnięcie, w którym dzieci przebywają na stałe w jednym domu, natomiast opiekunowie się wymieniają. Ogólnie podstawą tej formy opieki jest równoważny czas spędzany z obojgiem rodziców dzięki mieszkaniu na przemian z matką i ojcem (Bjarnason, Arnarsson, 2011). Umożliwia to obojgu rodzicom zaangażowanie się w aktywne rodzicielstwo i daje dzieciom możliwość stałego kontaktu z nimi po separacji. Zwykle z tym systemem wiąże się mieszkanie w dwóch różnych gospodarstwach domowych i zmiana miejsca zamieszkania nie tylko pomiędzy dwoma lokalizacjami geograficznymi, ale także potencjalnie pomiędzy dwoma różnymi „systemami rodzicielskimi” – o różnych zasadach i zwyczajach (Turunen, 2017).

Opieka naprzemienna jest popularna szczególnie w Szwecji. To państwo, w którym od dekad wprowadzane są różne rozwiązania prorodzinne. W 1974 r. Szwecja była pierwszym krajem, który zaoferował zarówno matkom, jak i ojcom możliwość korzystania z płatnego urlopu rodzicielskiego. Ponadto rodzice mogą liczyć na zasiłek na każde dziecko. Szwedzcy ojcowie mają prawo do dwumiesięcznego, niezbywalnego urlopu dla ojców – niewykorzystany przepada¹ (Smith, Banic, 2018). Rodzice otrzymują hojny pakiet urlopow rodzicielskich, mają elastyczny wybór zatrudnienia i niskie zróżnicowanie płac ze względu na płeć. Wobec tego szwedzka polityka rodzinna zachęca oboje rodziców do pracy i równego podziału obowiązków domowych i opieki nad dziećmi (Wells, Bergnehr, 2014). Zatem dość naturalnie w Szwecji jest widoczny społeczny wizerunek zaangażowanego ojca. Ojciec pozostaje dostępny dla dziecka w takim samym stopniu jak matka (Fransson i in., 2016). Taka polityka prorodzinna nie tylko wpływa na praktyczne rozwiązania ułatwiające funkcjonowanie rodzinie, lecz także pozwala na kreowanie pozytywnego wizerunku współczesnego ojca. Na przykładzie Szwecji można zatem wysnuć wniosek, że stosowanie rozwiązań prorodzinnych, opartych na równości praw i obowiązków obojga rodziców, jest istotne także w sytuacjach okołorozwodowych. Taki model polityki rodzinnej sprzyja zastosowaniu opieki naprzemiennnej.

¹ To rozwiązanie będzie aplikowane do innych państw europejskich. Parlament Europejski zatwierdził w 2019 r. nowe przepisy, które zobowiązują państwa UE do wprowadzenia m.in. co najmniej czteromiesięcznego urlopu rodzicielskiego, w tym dwóch miesięcy płatnych i niepodlegających przeniesieniu (Parlament Europejski, 2020).

Przegląd badań

Do popularności opieki współdzielonej, oprócz m.in. większego zaangażowania ojców, przyczyniły się badania naukowe. Z każdym rokiem zwiększa się liczba badań społecznych na ten temat, nie sposób byłoby wymienić tutaj wszystkich. Dlatego konieczne jest przyjęcie pewnych kryteriów, według których badania zostały wybrane. Pierwsze z nich stanowi osoba naukowca. Wybrano autorów, którzy od wielu lat zajmują się tematem opieki współdzielonej i można ich uważać za ekspertów w tej dziedzinie. Zostaną przedstawione ich krótkie biogramy, które naświetlają osiągnięty dorobek naukowy, oraz zostaną opisane wyniki ich wybranych analiz dotyczących opieki naprzemiennnej. Drugim przyjętym kryterium był typ artykułu. Z prac wspomnianych autorów wybrano te, które dają najszersze, ale też najbardziej rzetelne spojrzenie na badaną kwestię. Dlatego też cztery z sześciu wybranych tekstów to metaanalizy oraz artykuły przeglądowe. Dwa pozostałe opisują wyniki badań porównawczych przeprowadzonych wśród dzieci z rodzin pełnych, objętych opieką naprzemienną, oraz dzieci wychowywanych przez jednego rodzica. Artykuł ten ma na celu przybliżenie owych badań.

Ważnym wydarzeniem dla międzynarodowych badań nad opieką naprzemienną było powstanie w 2014 r. International Council on Shared Parenting (ICSP). Jest to stowarzyszenie, które skupia profesjonalistów z całego świata, takich jak pracownicy naukowi, socjaliści oraz prawnicy, zajmujących się opieką naprzemienną. Organizacja stawia sobie za cel rozpowszechnianie i pogłębianie wiedzy naukowej na temat potrzeb dzieci, których rodzice żyją oddzielnie. Ponadto założyciele chcą formułować zalecenia oparte na dowodach naukowych, a dotyczące prawnej, sądowej i praktycznej realizacji wspólnego rodzicielstwa (ICSP, 2021). Wiele istotnych badań zostało przeprowadzonych przez naukowców, którzy należą właśnie do tego stowarzyszenia. Zostaną one przytoczone w tym artykule.

Edward Kruk

Pierwszym z badaczy jest Edward Kruk, profesor nadzwyczajny pracy socjalnej na Uniwersytecie Kolumbii Brytyjskiej w Kanadzie. Od wielu lat prowadzi badania naukowe², uznane na całym świecie, analizując szereg istotnych kwestii wokół szeroko pojętej opieki nad dziećmi po rozwodzie. Badał mediacje rodzinne (Kruk, 1993), rozwiedzionych ojców (Kruk, 1992; 1994), alienację rodzicielską (Kruk, 2016; Harman, Kruk, Hines, 2018a), dostęp dziadków do wnuków (Kruk, Hall, 1995) oraz opiekę

² W artykule zostały wymienione niektóre teksty badawcze autora. Pełen zakres jego twórczości można odnaleźć w Internecie.

naprzemienną (Kruk, 2005; 2011; 2018a). Naukowiec jest prezesem oraz założycielem International Council on Shared Parenting (Kruk, 2021).

Tekst Kruka *Arguments for an Equal Parental Responsibility Presumption in Contested Child Custody* (*Argumenty na rzecz domniemania równej odpowiedzialności rodzicielskiej w sporach o opiekę nad dzieckiem*) wniósł wiele argumentów do dyskusji o stosowaniu opieki naprzemiennej (Kruk, 2012). Artykuł stanowi podsumowanie różnych, wieloletnich badań naukowców dotyczących opieki współdzielonej. Kruk stawia w nim 16 tez, które mają być dowodem na to, że powierzenie opieki obojgu rodzicom po rozwodzie jest dobrym wyjściem dla dziecka. Tezy koncentrują się na pozytywnych cechach opieki naprzemiennej (Kruk, 2012). Dzięki temu rozwiązaniu:

- zachowane są relacje dzieci z obojgiem rodziców;
- jest mniej konfliktów rodzicielskich oraz można zapobiec przemocy w rodzinie;
- szanowane są poglądy i preferencje dzieci dotyczące ich potrzeb;
- dzieci spędzają podobną ilość czasu z obojgiem rodziców jak przed rozwodem;
- zmienia się jakość relacji między rodzicami a dziećmi;
- zmniejsza się liczba sporów sądowych;
- zmniejsza się liczba sporów między rodzicami dotyczących czasu spędzanego z dzieckiem;
- łatwiej zachęcić rodziców do negocjacji, mediacji oraz opracowywania planów rodzicielskich;
- udaje się osiągnąć jasne i spójne wytyczne w zakresie podejmowania decyzji sądowych;
- zmniejsza się ryzyko i częstotliwość występowania alienacji rodzicielskiej;
- egzekwowane są nakazy rodzicielskie;
- realizowana jest równość rodzicielska w kontekście sprawiedliwości społecznej oraz przestrzegane są imperatywy zawarte w konwencji ONZ o prawach dziecka (Kruk, 2012).

Istotne są jeszcze dwa twierdzenia, na które zwraca uwagę autor. Jedno z nich mówi o tym, że istnieje wiele badań pokazujących, że model opieki, w którym dzieckiem zajmuje się głównie jeden rodzic, nie jest skuteczny i rodzi wiele wątpliwości w kontekście jego dobra. Przeprowadzono także analizy wskazujące, że wspólna opieka rodziców po rozwodzie jest korzystniejsza dla dzieci niż opieka jednego rodzica. Kruk skupia się na dobru dziecka, które stawia jako nadrzędną wartość choćby nad konfliktem rodziców po rozwodzie i częstym wykorzystaniem dzieci jako karty przetargowej do osiągnięcia własnych celów wobec byłego partnera (Kruk, 2012, s. 42–43). Autor przywołuje szereg badaczy i ich prac (Kruk, 2012, s. 47) świadczących o pozytywnym wpływie opieki naprzemiennej na dzieci.

Malin Bergström

Kolejną osobą należącą do grona naukowców zajmujących się opieką naprzemienną jest Malin Bergström. To szwedzka badaczka, doktor nauk medycznych oraz psycholożka dziecięca. Pracuje w pediatrycznej służbie zdrowia w regionie Sztokholmu, zajmując się kwestiami rodzicielstwa oraz zdrowia i rozwoju psychicznego dzieci w wieku poniżej piątego roku życia. W latach dziewięćdziesiątych pracowała jako psycholożka kliniczna z rodzinami z niemowlętami i małymi dziećmi objętymi opieką naprzemienną (ICSP, 2021). Natomiast od 2011 r. angażuje się w projekt „Elvis”, w ramach którego prowadzone są badania nad zdrowiem i samopoczuciem dzieci w związku ze wspólną opieką fizyczną oraz innymi formami życia po rozwodzie rodziców. W programie, oprócz Bergström, jest jeszcze Emma Fransson – psycholożka dziecięca oraz profesor i pediatra Anders Hjern (Uniwersytet Sztokholmski, 2021). Naukowcy zaangażowani w ten projekt przeprowadzili szereg badań dotyczących opieki naprzemiennych³ (Uniwersytet Sztokholmski, 2021). Warto zwrócić szczególną uwagę na dwa badania przeprowadzone przez ten zespół, których wyniki wiele wnoszą do oceny opieki naprzemiennych.

Pierwszy artykuł to opis wniosków z badań przeprowadzonych wśród nastolatków (Bergström i in., 2014). W 2004 r. zostało przeprowadzone badanie wśród uczniów dziewiętej klasy (15–16 lat), która w Szwecji jest ostatnią klasą szkoły obowiązkowej (N=8840). Celem analiz była ocena, w jakich typach rodzin nastolatki zwracają się do rodziców o wsparcie emocjonalne oraz jak oceniają swój stan zdrowia (Bergström i in., 2014, s. 457). Badano młodzież żyjącą w rodzinach: pełnych, zrekonstruowanych, nastolatków wychowywanych przez jednego rodzica oraz takich, którzy są objęci opieką naprzemienną. Stosunek uczniów w wymienionych konfiguracjach przedstawiał się następująco: 60,6% pełne rodziny; 3,7% rodziny zrekonstruowane; 17,9% samotny rodzic oraz 17,8% opieka naprzemienna. Z badań wynika, że najczęściej nastolatki zwracali się o wsparcie emocjonalne do obojga rodziców w rodzinach pełnych, następnie do rodziców, gdzie funkcjonuje opieka naprzemienna (Bergström i in., 2014, s. 459). Nastolatki z rodzin zrekonstruowanych zgłaszały gorszą subiektywną ocenę stanu zdrowia niż nastolatki z rodzin pełnych. Porównanie nastolatków mieszkających z jednym rodzicem i nastolatków objętych opieką naprzemienną wskazuje, że ci drudzy zgłaszają lepszy stan zdrowia, choć różnica jest niewielka. Można wysnuć wniosek, że wspólna opieka fizyczna wiąże się z większą skłonnością do korzystania ze wsparcia emocjonalnego rodziców przez

³ Warto wymienić kilka tytułów artykułów, które ukazują badane zagadnienia: *Dzieci w wieku przedszkolnym mieszkające pod wspólną opieką fizyczną wykazują mniej zaburzeń psychicznych niż te mieszkające głównie lub tylko z jednym z rodziców*; *Dzieci z dwóch domów: Problemy psychiczne związane z warunkami mieszkaniowymi u skandynawskich dzieci w wieku od 2 do 9 lat*; *Dolegliwości psychiczne dzieci przebywających pod wspólną opieką fizyczną i w innych typach rodzin: Uwzględnienie czynników rodzicielskich*.

nastolatków. Badanie zatem sugeruje, że adolescenti z rodzin zrekonstruowanych subiektywnie oceniają swój stan zdrowia jako lepszy niż młodzież z innych typów rodzin, w których miał miejsce rozwód (Bergström i in., 2014, s. 461).

W kolejnym artykule Bergström wraz z innymi naukowcami przedstawili wyniki badań na temat tego, czy istnieje związek między wspólną opieką fizyczną a problemami psychosomatycznymi u dzieci (Bergström i in., 2015). Niektórzy eksperci zajmujący się opieką nad dziećmi po rozwodzie zauważyli, że dzieci mogą czuć się wyobcowane, żyjąc w dwóch domach, *de facto* w dwóch światach. Może też występować większa ekspozycja na konfrontacje rodziców i różne inne czynniki stresogenne, mogące mieć miejsce w układzie opieki naprzemiennej (Haugen, 2010). Zbadano więc, czy problemy psychomastyczne występują częściej u dzieci, które na co dzień żyją w rzeczywistości dwóch domów.

Badanie zostało przeprowadzone wśród szwedzkich 12- i 15-latków. Porównywano problemy psychosomatyczne u dzieci w opiece naprzemiennej, w rodzinach z jednym rodzicem oraz rodzinach pełnych (Bergström i in., 2015, s. 770). Ponadto zwrócono szczególną uwagę na dwa czynniki stresogenne – relacje rodzica z dzieckiem oraz sytuację materialną. Wymienione problemy badano za pomocą ankiety, w której znajdowały się pytania dotyczące trzech wymienionych sfer.

W próbie znalazło się 69% dzieci, które żyły w rodzinach pełnych, 11% z opieką naprzemienną, 8% głównie z jednym rodzicem (tzn. jeden z rodziców jest bardziej zaangażowany niż drugi, choć oboje są obecni w życiu dziecka), a 13% tylko z jednym. W sytuacji gdy nastolatek mieszkał głównie z jednym rodzicem oraz tylko z jednym, była to matka. Przebadanych zostało 147 839 dzieci. Z przeprowadzonego badania wynika, że dzieci, które po separacji rodzicielskiej mieszkają z obojgiem rodziców, cierpią na mniej problemów psychosomatycznych niż te, które mieszkają głównie lub tylko z jednym z rodziców. Dzieci w systemie opieki naprzemiennej zgłaszały jednak więcej problemów psychosomatycznych niż dzieci w rodzinach pełnych. Ponadto wyniki pokazują, że zadowolenie dzieci z ich zasobów materialnych i relacji rodzic–dziecko wpływa na zdrowie psychosomatyczne dzieci, ale nie można jednoznacznie wyjaśnić, na podstawie tego badania, skąd wynikają różnice między dziećmi w różnych układach rodzinnych (Bergström i in., 2015, s. 771). Autorzy badania sugerują, że warto prowadzić długofalowe badania, aby móc uzyskać informacje na temat funkcjonowania dzieci przed separacją z rodzicem i po niej. Pozwolą one na tworzenie wytycznych dotyczących warunków życia dzieci po rozstaniu rodziców (Bergström i in., 2015, s. 773).

Richard Warshak

Kolejny badacz to amerykański psycholog kliniczny Richard Warshak. Pracował w Centrum Medycznym Uniwersytetu Południowo-Zachodniego w Teksasie. Od 1977 r. analizuje założenia i praktyki prawa rodzinnego w świetle logiki i danych naukowych. Prowadził badania w takich obszarach jak opieka naprzemienna w kontekście roli ojca i matki, ponowne małżeństwo (Warshak, 2000), relokacja, plany rodzicielskie dla małych dzieci – w kontekście wspólnej opieki porozwodowej (Warshak, 2015a), zasada zbliżenia, preferencje dzieci w sporach o opiekę (Warshak, 1996) oraz alienacja rodzicielska (Warshak, 2015b). Autora cytuje się w literaturze fachowej na całym świecie ze względu na jego osiągnięcia (Warshak, 2021).

Warshak opublikował w 2014 r. tekst zatytułowany *Social science and parenting plans for young children: A consensus report (Nauki społeczne i plany rodzicielskie dla małych dzieci: Raport konsensualny)*. Już w tytule zawarto ideę, która przyświeca tej pracy. Jej celem jest przedstawienie jak najbardziej spójnego stanowiska, skonsultowanego z ponad setką naukowców i praktyków, w dwóch kwestiach: po pierwsze czy małe dziecko powinno funkcjonować głównie pod opieką jednego rodzica, czy też czas opieki powinien być równomiernie rozdzielony; po drugie czy dzieci poniżej czwartego roku życia powinny spać w domach obojga rozwiedzionych rodziców, czy jednak powinny mieć jeden dom, w którym będą spędzać noce.

Rozważania dotyczące spędzania czasu dzieci z rodzicami po rozwodzie autor rozpoczyna od analizy sytuacji w rodzinach pełnych. Warshak uważa, że punktem odniesienia do wyznaczania czasu spędzanego z dzieckiem powinna być sytuacja, w której dzieci są w najlepszych warunkach, czyli w domyśle – w rodzinach pełnych (Warshak, 2014, s. 7). Opisuje on rzeczywistość, w której małe dzieci spędzają czas nie tylko z matką, lecz także z innymi członkami rodziny, co nie wpływa negatywnie na ich rozwój⁴. Ponadto tematem pobocznym, aczkolwiek dość istotnym, jest kwestia relacji dziecka z matką, której mogą nie służyć długie okresy separacji od potomka. Przytaczane przez autora badania wyjaśniają także tę kwestię, argumentując, że w rodzinach pełnych często dziecko spędza czas z innymi osobami (biorąc pod uwagę choćby przebywanie w żłobkach i przedszkolach), a nie wpływa to niekorzystnie na tę relację. Zatem, według autora, badania dotyczące sprawowania opieki nad małymi dziećmi nie wskazują na to, aby ową opiekę ograniczać ojcom w sytuacji, gdy rodzice są po rozwodzie (Warshak, 2014, s. 9).

⁴ Warshak stosuje taką argumentację, ponieważ uważa, że dopóki nie ma badań dotyczących długoterminowych skutków opieki naprzemienną stosowanej od wczesnego dzieciństwa, warto odnosić się do tego, co jest wiadome w kontekście czasu oraz jakości opieki nad małymi dziećmi. Taką wiedzę możemy otrzymać, analizując funkcjonowanie rodzin pełnych (Warshak, 2014, s. 25).

Warshak dogłębnie analizuje różne badania dotyczące noclegów małych dzieci u ojców. Krytykuje nierzetelność artykułów, które nie zalecały nocowania małych dzieci poza domem głównym (McIntosh i in., 2011). Konkluduje, że badania nad nocowaniem dzieci u ojców sprzyjają temu, by dzieci poniżej czwartego roku życia były pod opieką każdego z rodziców, a nie spędzały każdej nocy w tym samym domu. Teoretyczne i praktyczne względy sprzyjające nocowaniu są bardziej przekonujące niż obawy, że może ono zagrozić rozwojowi małych dzieci (Warshak, 2014, s. 27). Uściślając, to, że małe dziecko często śpi w innym domu, mogłoby źle na nie wpływać, bo m.in. powodowałoby u niego duży stres. Jednak badania potwierdzają, że mogą wyniknąć z tego korzyści dotyczące promowania i utrzymywania relacji ojciec–dziecko (Warshak, 2014, s. 13). Warshak podsumowuje:

Plany rodzicielskie, które zapewniają dzieciom kontakt z rodzicem nie dłuższy niż sześć dni w miesiącu i wymagają, aby dzieci czekały więcej niż tydzień na kolejne spotkanie, osłabiają relacje rodzic–dziecko. Ten rodzaj ograniczonego dostępu grozi naruszeniem podstaw więzi między rodzicem a dzieckiem. To pozbawianie małoletnich tego typu relacji i kontaktów, których większość dzieci pragnie z obojgiem rodziców. Badania wspierają rosnący trend prawa i orzecznictwa, który zachęca do maksymalizacji czasu spędzane-go przez dzieci z obojgiem rodziców. Może to być jeszcze ważniejsze dla małych dzieci, aby położyć silny fundament dla ich relacji z ojcami i rozwijać w nich zaufanie (Warshak, 2014, s. 27–28, tłum. własne).

Linda Nielsen

Ostatnia badaczka, Linda Nielsen, to amerykańska profesor psychologii młodzieży i edukacji na Wake Forest University. Jej analizy dotyczą opieki naprzemiennnej (Nielsen, 2013ab) oraz relacji ojciec–córka (Nielsen, 2011), ze szczególnym uwzględnieniem rozwiedzionych ojców. Jest często zapraszana do prezentowania wyników swoich badań innym specjalistom z zakresu zdrowia rodzinnego oraz psychicznego. Ponadto przedstawia swoje wnioski twórcom polityki ustawodawczej w USA oraz poza ich granicami (Wake Forest University, 2021). Warto przytoczyć dwa artykuły tej autorki.

Nielsen w swoim artykule dokonała analizy 40 badań, których celem było porównanie funkcjonowania dzieci, nad którymi rodzice sprawują opiekę naprzemienną, z funkcjonowaniem dzieci wychowywanych przez jednego rodzica (Nielsen, 2014)⁵. Już we wstępie zwróciła uwagę na sposób analizowania tego zagadnienia:

⁵ Zwykle rodzicem samotnie wychowującym dziecko jest matka, a dzieci (w tym układzie) spędzają z ojcem mniej niż 35% czasu (Nielsen, 2014).

Pytanie zatem nie brzmi, czy wzrasta liczba rodzin z dzielonym rodzicielstwem. Oczywiście, że tak. Pytanie brzmi następująco: Czy dzieci w tych rodzinach są w lepszej lub gorszej sytuacji niż dzieci mieszkające głównie z matką i mieszkające mniej niż 35% czasu ze swoim ojcem? Mówiąc bardziej dosadnie, czy niedogodności życia w dwóch domach są tego warte? (Nielsen, 2014, s. 614, tłum. własne).

Wspomniane badania były przeprowadzane⁶ w różnych latach, w różnych krajach, dzięki czemu jest to dość szerokie spektrum analizy opisywanego problemu. Co istotne, Nielsen zawsze sygnalizuje rzetelność badań (Nielsen, 2014, s. 617), co pozwala nie przeinaczać wniosków. Ostateczne konkluzje dotyczą różnych kwestii. Pierwsza z nich to nocowanie dziecka, szczególnie małego, u ojca, często podnoszone jako coś, co może być dla niego nieodpowiednie. To stwierdzenie opierało się na przeświadczeniu, że dziecko tworzy pierwszą, głęboką więź z matką, zatem częste nocowanie u ojca mogłoby mieć negatywny wpływ na m.in. poczucie bezpieczeństwa dziecka (Warshak, 2014). Nielsen konstatuje, że spędzanie nocy u obojga rodziców wiąże się z lepszą kondycją emocjonalną, behawioralną oraz fizyczną dziecka. Ponadto nie istnieje jakaś granica wieku, od której dzieci mogą nocować u drugiego rodzica. Zatem tak samo małe dzieci, czy nawet niemowlęta, jeżeli sytuacja na to pozwala, mogą być objęte opieką naprzemienną (Nielsen, 2014, s. 631). Warto pamiętać o przesłankach, które mogą stanowić przeciwwskazanie do stosowania opieki naprzemiennnej. Intensywny, ciągły konflikt, w który zaangażowane są dzieci, nie sprzyja korzystaniu z opieki naprzemiennnej. Z badań wynika także, że dziewczęta czują się bardziej uwikłane w konflikty rodzicielskie niż chłopcy. Tym bardziej wydaje się istotne, aby relacja ojciec–córka miała przestrzeń do rozwoju. Inne sytuacje, w których opieka naprzemienna może nie być dobrym rozwiązaniem, to przemoc w rodzinie bądź sytuacja, gdy dziecko nie lubi ojca bądź nie dochodzi z nim do porozumienia (Nielsen, 2014, s. 631–632). Nielsen zwróciła uwagę na jeszcze jedną, bardzo ciekawą zależność. Otóż wyższe dochody i mniejsze konflikty wśród rodziców decydujących się na opiekę naprzemienną nie wyjaśniają, że to rozwiązanie jest dobre dla dzieci. Mogą mieć na to wpływ inne cechy opieki współdzielonej, przede wszystkim relacja dziecka z obojgiem rodziców.

W drugim artykule badaczka analizuje kwestię konfliktu między rodzicami. We wstępie stawia kilka pytań, które sprowadzają się do jednej myśli – czy konflikt między rodzicami może być przeszkodą do stosowania opieki naprzemiennnej po rozwodzie (Nielsen, 2017). Psycholożka wyszukiwała artykuły do analizy w trzech bazach danych, wykorzystując wybrane słowa kluczowe. Wyszukiwanie zostało ograniczone do artykułów napisanych w języku angielskim opublikowanych w czasopismach akademickich oraz do badań reprezentatywnych, sponsorowanych przez rząd danego kraju (Nielsen,

⁶ Pełen spis wszystkich badań, które badaczka analizuje, znajduje się w cytowanym artykule.

2017, s. 213). Inspiracją do napisania tej pracy było zwrócenie uwagi na to, że w literaturze czasem pojawiają się błędne interpretacje wyników przeprowadzanych badań⁷. Jest to o tyle niebezpieczne, że decyzje dotyczące życia rodzinnego bywają podejmowane na wątpliwych podstawach (Nielsen, 2017, s. 211). Dlatego też naukowcy stara się ocenić dostępne badania na temat konfliktu rodzicielskiego, aby spróbować jednoznacznie odpowiedzieć, czy może to być przesłanka do ograniczania stosowania opieki naprzemiennnej. Zapobiegając nieodpowiedniej interpretacji wyników, badaczka zwraca uwagę na kilka czynników, które są kluczowe w analizie badań, aby te były rzetelne: sposób mierzenia konfliktu i jakości relacji rodzicielskiej, rozróżnienie pomiędzy rodzajami agresji fizycznej a agresywnym zachowaniem ulegającym zmianie, analiza korelacji, kto relacjonuje konflikt – matka czy ojciec, doprecyzowanie terminu opieki naprzemiennnej, mierzenie konfliktu między rodzicami oraz mierzenie stopnia narażenia dzieci na istniejący konflikt (Nielsen, 2017, s. 212). Takie dookreślenie newralgicznych punktów pozwala na dokładniejsze i miarodajne analizy konfliktu między rodzicami.

Ta szeroka i pełna ciekawych spostrzeżeń analiza umożliwi wyciągnięcie różnych wniosków. Częściej skorelowana z dobrem dzieci jest silna relacja pomiędzy dzieckiem a rodzicem niż poziom konfliktu i jakość relacji między rodzicami. Innymi słowy, konflikt pomiędzy rodzicami oraz ich relacja wpływają na dzieci, jednakże zażyłe relacje z obojgiem rodziców silniej oddziałują na ich dobrostan. Można to także zauważyć w sytuacjach, kiedy sprawy sądowe o opiekę nad potomkiem trwają długo – nie jest jednoznacznie powiedziane, że dziecko funkcjonuje wtedy gorzej. Co bardzo istotne, dzieci lepiej funkcjonują w układzie opieki naprzemiennnej niż w samotnym rodzicielstwie, nawet jeżeli na początku rodzice nie zgadzali się na plan wychowawczy i poziom konfliktu nie maleje. Jednocześnie, w sytuacji znacznego konfliktu między rodzicami oraz słabych relacji rodzicielskich, nie można stwierdzić, że brak kontaktu z jednym rodzicem koreluje z dobrym funkcjonowaniem dziecka. Nadal jest istotne, aby pomimo konfliktu dziecko mogło utrzymywać relacje z obojgiem rodziców, bo może to być dla niego lepsze niż alienacja od jednego z nich. Zaskakuje wniosek, że rodzice w opiece naprzemiennnej nie mają znacząco mniejszej liczby konfliktów niż samotni rodzice z byłymi partnerami (Nielsen, 2017, s. 227–228).

Warto dodatkowo zaznaczyć, że jeżeli dziecko zostaje narażone na intensywny, ciągły, posiadający znamiona przemocy fizycznej konflikt, to wiadomo, że będzie on miał na nie negatywny wpływ. Tak samo gdy dziecko jest w taki konflikt przez rodziców wciągnięte. Nie można także jasno stwierdzić, że silne relacje między dzieckiem a rodzicem czy właśnie opieka naprzemienna zupełnie wyeliminują wpływ, jaki może mieć

⁷ Nielsen przytacza i wyjaśnia zjawisko zwane efektem Wozzle'a (ang. *Wozzle effect*; Nielsen, 2017, s. 212).

intensywny konflikt na dziecko (Nielsen, 2017, s. 227). Wspomniane argumenty przypominają o tym, że jest to forma stosowana po rozwodzie, kiedy może dochodzić do sytuacji konfliktowych i bardzo rzadko udaje się w pełni przed tym uchronić dzieci. Nielsen daje do zrozumienia, że mimo to przytoczone badania mogą wskazywać na zasadność stosowania formy opieki naprzemiennej także w takich sytuacjach.

Polemika

W latach siedemdziesiątych w prawie rodzinnym na skalę międzynarodową wprowadzono „najlepszy interes dziecka” jako nadrzędny argument w kwestiach rozstrzygnięcia opieki nad dziećmi po rozwodzie (Kruk, 2018a, s. 387). Od tego momentu opieka naprzemienna zaczęła być częściej stosowana. Wtedy też doszli do głosu zwolennicy tego rozwiązania oraz jego antagoniści. Można nawet stwierdzić, że argumenty zwolenników opieki naprzemiennej zrodziły się na kanwie krytyki tego rozstrzygnięcia (Warshak, 2014). Opinie te da się zgrupować we wskazania pewnych obszarów zagrożeń (Emery, 2009):

- dzieci zwykle wykazują jedną, podstawową figurę przywiązania do matki;
- zmienianie miejsca zamieszkania przysparza cierpienia dziecku oraz wiąże się ze zwiększeniem narażenia dziecka na konflikt między rodzicami oraz przemoc w rodzinie;
- wprowadzenie opieki naprzemiennej nie powinno wprowadzać w prawie rodzinnym bardzo szczegółowych zapisów, ponieważ każda sytuacja rozwodowa jest indywidualna;
- opieka współdzielona powoduje trudności w organizacji opieki nad dzieckiem pod kątem posiadania przez dziecko większej liczby ubrań, książek itp. oraz wymaga od rodziców bardzo dobrej koordynacji logistycznej (Kruk, 2018b).

W wymienionych argumentach zauważalna jest ich gradacja. Krytycy rozpoczęli od silnych tez, które z biegiem czasu zostały obalone⁸. Sceptycy kończą na wskazaniu na pewne niedogodności, już nie przeszkody, w stosowaniu opieki naprzemiennej. Nie zmienia to faktu, że rozważania na temat dopuszczenia obojga rodziców do opieki nad dziećmi po rozwodzie budziły i budzą wątpliwość ze względu na różne czynniki ryzyka, które mogą występować. Autorzy badań zwracają na to uwagę i zastrzegają, że są sytuacje, w których stosowanie opieki naprzemiennej nie jest wskazane, a nawet jest wykluczone. Są to rodziny, w których występuje silna przemoc fizyczna oraz gdy ma miejsce zaniedbywanie dzieci lub znęcanie się nad nimi. Warto także z ostrożnością je stosować

⁸ Szczególnie warto zwrócić uwagę na pierwszą z tez – współcześnie wiadomo, że małe dzieci rozwijają relacje przywiązania z więcej niż jednym opiekunem (Warshak, 2014, s. 5). Inne wątpliwości są ciągle wnikliwie badane (np. kwestia wpływu konfliktu na dzieci – zob. Nielsen, 2014; 2017).

i odpowiednio modyfikować, kiedy dziecko ma relację tylko z jednym rodzicem, a z drugim szczątkową albo żadną. Wtedy trzeba szukać innych rozwiązań (Warshak, 2014, s. 28).

Zwraca się też uwagę na to, że zmienianie miejsca zamieszkania może powodować poczucie niestabilności i niepewności u dzieci. Łączy się to także z koniecznością przestrzegania dwóch zestawów zasad oraz radzenia sobie z potencjalnie różnymi oczekiwaniami rodziców, co może powodować stres i dezorientację. Naukowcy nie twierdzą, że zostaną one zniwelowane. Sytuacja dzieci po rozwodzie jest niełatwa i dzieci będą narażone na różne trudności. Istotne jednak, że relacja z obojgiem rodziców może być czynnikiem ochronnym (Lamb, Kelly, 2009), aby skutki dotkliwego dla dziecka wydarzenia były jak najmniej odczuwalne.

Podsumowanie

Rozwód jest trudną sytuacją dla wszystkich członków rodziny, zwykle najbardziej jednak dotyka dzieci. Rodzice, nie chcąc już żyć ze sobą, są zobowiązani tak poukładać nową rzeczywistość, aby była ona jak najbardziej komfortowa dla ich potomków. Rozwiązanie, w którym główną pieczę nad dziećmi po rozwodzie sprawuje głównie lub wyłącznie matka, traci zwolenników, a zyskuje krytyków. Coraz częściej podkreśla się bowiem znaczenie nawiązania i utrzymania pozytywnych relacji dziecka z obojgiem rodziców. Wzrasta także poziom zaangażowania ojców w wychowanie dzieci oraz znacząco zmienia się model rodziny (podział obowiązków ze względu na płeć zanika). Dlatego od kilku dekad trwa dyskusja, jak zapewnić, w sytuacji porozwodowej, relacje dziecku z obojgiem rodziców. Badacze zauważając tę zależność, zaczęli się przyglądać temu zagadnieniu i za pomocą własnych badań oraz analizy ustaleń innych naukowców wyciągnęli dość spójne wnioski.

Wszyscy naukowcy wymienieni w tym artykule uważani są za ekspertów w dziedzinie badań dotyczących opieki naprzemiennej. Zwracali uwagę na różne aspekty opieki współdzielonej, konkludując, że badania przemawiają za stosowaniem tego rozwiązania po rozwodzie. Bergström wraz z zespołem przeprowadziła badania wśród nastolatków, w których objęci opieką naprzemienną adolescenty ogólnie częściej korzystają ze wsparcia emocjonalnego obojga rodziców oraz oceniają swoje zdrowie lepiej niż dzieci wychowywane przez jednego rodzica. Natomiast artykuły przeglądowe oraz metaanalizy Kruka, Nielsen i Warshaka, sumując wyniki różnorodnych badań na temat opieki naprzemiennej, przedstawiają argumenty przemawiające za jej stosowaniem, ponieważ wzmacnia ona więź pomiędzy rodzicem a dzieckiem, zapobiega alienacji rodzicielskiej oraz może być stosowana także wobec małych dzieci i w sytuacji konfliktu między rodzicami.

Celem artykułu było przedstawienie badań naukowych, które wiele wnoszą do dyskusji na temat jak najlepszego sposobu sprawowania opieki nad dziećmi po rozwodzie. Należy pamiętać jednak, że sytuacja dzieci po rozwodzie rodziców jest niezwykle złożona. Na ich funkcjonowanie ma wpływ szereg czynników, m.in. dobra wola rodziców, ich wzajemne relacje czy też sytuacja materialna. Każda sprawa wymaga indywidualnej analizy, nie istnieje bowiem uniwersalne rozwiązanie dotyczące porozwodowej opieki nad dzieckiem. Dyskusji nie podlega jednak jedno – w decyzji dotyczącej opieki najważniejszy powinien być dobrostan dziecka. Zarówno rodzice, jak i instytucje wspomagające rodzinę powinny działać tak, aby straty poniesione przez dzieci w wyniku rozvodu rodziców były możliwie jak najmniejsze. W wielu przypadkach forma opieki naprzemiennej wydaje się najbardziej odpowiednia dla całej rodziny, pozwala bowiem na zminimalizowanie negatywnych skutków rozstania rodziców poprzez utrzymanie poprawnej relacji dziecka zarówno z matką, jak i z ojcem.

Bibliografia

- Bergström, M., Modin, B., Östberg, V., Låftman, S. (2014). Joint physical custody, turning to parents for emotional support and subjective health: A study of adolescents in Stockholm, Sweden. *Scandinavian Journal of Public Health* 42(5), p. 456–462.
- Bergström, M., Fransson, E., Modin, B., Berlin, M., Gustafsson, P., Hjern, A. (2015). Fifty moves a year: is there an association between joint physical custody and psychomatic problems in children? *Journal Epidemiology Community Health* 69, p. 769–774.
- Bjarnason, T., Arnarsson, A. (2011). Joint Physical Custody and Communication with Parents: A Cross-National Study of Children in 36 Western Countries. *Journal of Comparative Family Studies* 42(6), p. 871–890.
- Cosson, B., Graham, E. (2014). Czuję się jak piąte koło u wozu: opowieści ojców o wyłączeniu z „rodzicielskiej drużyny”. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka* 13(3), s. 172–191.
- Emery, R. E. (2009). Joint Physical Custody. Is joint physical custody best, or worst, for children? [dostęp: 23 lutego 2021]. Dostępny w Internecie: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/divorced-children/200905/joint-physical-custody>.
- Eurostat (2021). Marriage and divorce statistics [dostęp: 20 stycznia 2021]. Dostępny w Internecie: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics.
- Fransson, E., Sarkadi, A., Hjern, A., Bergström, M. (2016). Why should they live more with one of us when they are children to us both? Parents' motives for practicing equal joint physical custody for children aged 0–4. *Children and Youth Services Review* 66, p. 154–160.

- Harman, J., Kruk, E., Hines, D. (2018). Parental alienating behaviors: An unacknowledged form of family violence. *Psychological Bulletin* 144(12), p. 1275–1299.
- Haugen, G. M. (2010). Children's Perspectives on Everyday Experiences of Shared Residence: Time, Emotions and Agency Dilemmas. *Children & Society* 24(2), p. 112–122.
- ICSP (2021). International Council on Shared Parenting [dostęp: 19 stycznia 2021]. Dostępny w Internecie: <https://www.twohomes.org/>.
- Kelly, J. B. (2007). Children's Living Arrangements Following Separation and Divorce: Insights From Empirical and Clinical Research. *Family Process* 46, p. 35–52.
- Kruk, E. (1992). Psychological and structural factors contributing to the disengagement of non-custodial fathers after divorce. *Family Court Review An Interdisciplinary Journal* 30(1), p. 81–101.
- Kruk, E. (1993). Promoting co-operative parenting after separation: a therapeutic/interventionist model of family mediation. *Journal of Family Therapy* 15(3), p. 235–261.
- Kruk, E. (1994). The Disengaged Noncustodial Father: Implications for Social Work Practice with the Divorced Family. *Social Work* 39(1), p. 15–25.
- Kruk, E. (2005). Shared Parental Responsibility. *Journal of Divorce & Remarriage* 43(3–4), p. 119–140.
- Kruk, E. (2011). A Model Equal Parental Responsibility Presumption in Contested Child Custody. *The American Journal of Family Therapy* 39(5), p. 375–389.
- Kruk, E. (2012). Arguments for an Equal Parental Responsibility Presumption in Contested Child Custody. *The American Journal of Family Therapy* 40(1), p. 33–55.
- Kruk, E. (2016). Divorced Fathers at Risk of Parental Alienation: Practice and Policy Guidelines for Enhancing Paternal Responsibility. *New Male Studies. An International Journal* 15(1), p. 95–112.
- Kruk, E. (2018a). Arguments Against a Presumption of Shared Physical Custody in Family Law. *Journal of Divorce & Remarriage* 59(5), p. 388–400.
- Kruk, E. (2018b). Countering Arguments Against Shared Parenting in Family Law. Have we reached a tipping point in the child custody debate? *Psychology Today* [dostęp: 3 lutego 2021]. Dostępny w Internecie: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/co-parenting-after-divorce/201810/countering-arguments-against-shared-parenting-in-family-law>.
- Kruk, E. (2021). Biography of Edward Kruk [dostęp: 23 lutego 2021]. Dostępny w Internecie: <https://web.archive.org/web/20180212222008/http://www.edwardkruk.com/biography.html>.
- Kruk, E., Hall, B. (1995). The Disengagement of Paternal Grandparents Subsequent to Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage* 23(1/2), p. 131–148.

- Lamb, M. E., Kelly, J. B. (2009). Improving the quality of parent–child contact in separating families with infants and young children. W: R. M. Galatzer-Levy, J. Kraus, J. Galatzer-Levy (ed.), *The scientific basis of child custody decisions*. New York, John Wiley & Sons, p. 187–214.
- McIntosh, J., Smyth, B., Kelaher, M., Wells, Y., Long, C. (2011). Post-separation parenting arrangements: Patterns and developmental outcomes. *Studies of two risk groups. Family Matters* 86, p. 40–48.
- Nielsen, L. (2011). Divorced fathers and their daughters: A review of recent research. *Journal of Divorce & Remarriage* 52, p.77–93.
- Nielsen, L. (2013a). Shared residential custody: A recent research review (part 1). *American Journal of Family Law* 27, p. 61–72.
- Nielsen, L. (2013b). Shared residential custody: A recent research review (part 2). *American Journal of Family Law* 27, p. 123–137.
- Nielsen, L. (2014). Shared Physical Custody: Summary of 40 studies on Outcomes for Children. *Journal of Divorce & Remarriage* 55(8), p. 613–635.
- Nielsen, L. (2017). Re-examining the Research on Parental Conflict, Coparenting, and Custody Arrangements. *Psychology, Public Policy, and Law* 23(2), p. 211–231.
- Parlament Europejski (2020). Równowaga między życiem zawodowym a prywatnym rodziców: nowe przepisy dotyczące opieki nad rodziną [dostęp: 17 stycznia 2021]. Dostępny w Internecie: <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/priorities/wlaczenie-i-zabezpieczenie-spoleczne/20180706STO07413/rownowaga-miedzy-zyciem-zawodowym-a-prywatnym-rodzicow>.
- Smith, A., Banic, V. (2018). An American dad in Sweden now has plenty of family time. NBC News [dostęp: 3 grudnia 2020]. Dostępny w Internecie: <https://www.nbcnews.com/news/world/american-dad-sweden-now-has-plenty-family-time-n851866>.
- Turunen, J. (2017). Shared Physical Custody and Children’s Experience of Stress. *Journal of Divorce & Remarriage* 58(5), p. 371–392.
- Uniwersytet Sztokholmski (2021). The Elvis Project – About child wellbeing in different family forms Studies on children with joint physical custody (JPC) in Sweden [dostęp: 25 stycznia 2021]. Dostępny w Internecie: <https://www.su.se/publichealth/english/research/research-projects/the-elvis-project>.
- Wake Forest University (2021). Dr. Linda Nielsen [dostęp: 25 stycznia 2021]. Dostępny w Internecie: <https://education.wfu.edu/about-the-department/faculty-and-staff-profiles/dr-linda-nielsen/>.
- Warshak, R. (1996). Gender bias in child custody decisions. *Family Court Review* 34(3), p. 396–409.
- Warshak, R. (2000). Remarriage As A Trigger of Parental Alienation Syndrome. *The American Journal of Family Therapy* 28(3), p. 229–241.

- Warshak, R. (2014). Social science and parenting plans for young children: A consensus report. *Psychology, Public Policy, and Law* 20(1), p. 46–67.
- Warshak, R. (2015a). Securing Children’s Best Interests While Resisting the Lure of Simple Solutions. *Journal of Divorce & Remarriage* 56(1), p. 57–79.
- Warshak, R. (2015b). Ten parental alienation fallacies that compromise decisions in court and in therapy. *Professional Psychology: Research and Practice* 46(4), p. 235–249.
- Warshak, R. (2021). Dr. Richard A. Warshak Psychologist Author [dostęp: 12 stycznia 2021]. Dostępny w Internecie: <https://www.warshak.com/index.html>.
- Wells, M. B., Bergnehr, D. (2014). Families and Family Policies in Sweden. W: M. Robila (ed.), *Handbook of Family Policies Across the Globe*, Springer, New York, p. 91–108.
- Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy (2021). Equality and shared parental responsibility: the role of fathers [dostęp: 14 kwietnia 2021]. Dostępny w Internecie: <https://pace.coe.int/en/files/22220/html>.

Cytowanie:

- Popławska Martyna (2021). *Czy osobno też może być dobrze? Przegląd badań dotyczących opieki naprzemiennej*. „Fabrica Societatis”, No. 4, s. 63–79 [dostęp: dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.fabricasocietatis.uni.wroc.pl.